

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

М. ПАНОВ
*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач кафедри кримінального права № 2
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

1. Системний підхід у філософії визнається як загально-науковий метод пізнання складних об'єктів, що розглядаються як системи [3, 5–12, 44–50]. Його методологічна особливість полягає в тому, що він є світоглядною позицією, спираючись на яку аналізується об'єкт пізнання, або ж як принцип чи сукупність принципів, що орієнтують на дослідження системних об'єктів [3, 74]. Цими об'єктами виступають складні явища об'єктивної дійсності як системи чи елементи системи. Під системою (від гр. *sustema* — ціле, складене з частин, поєднання) розуміють упорядковану множинність елементів, що утворюють певну цілісність (єдність) як об'єкт пізнання. Суттєвою ознакою системності є наявність певної структури об'єкта, а також відносин взаємних зв'язків і взаємодії між елементами системи. Інтегративний характер відносин і зв'язків елементів цієї системи забезпечує внутрішню і зовнішню організа-

ційну цілісність системного утворення і надає йому якості єдиного (одиночного) об'єкта [2, 21–34]. Елементи системного об'єкта, знаходячись у взаємозв'язку і взаємодії, активно впливають на об'єкт (як систему) у цілому, а останній, у свою чергу, впливає на свої компоненти (підсистеми), підпорядковуючи і перетворюючи їх відповідно власній природі й сутності. Тому він надає можливість розкрити зміст цілісності системного об'єкта, механізмів її забезпечення, виявити множинність відносин і зв'язків, що складаються й існують між структурними елементами такого об'єкта та його відносин з іншими об'єктами як системами [4, 3–18]. З точки зору теорії пізнання системний підхід не суперечить діалектичному, формально-логічному та іншим методам наукового пізнання, не є відокремленим від них, а навпаки, використовуючи їх, одночасно розвиває і доповнює ці методи [3, 95–101].

© М. Панов, 2012

Отже, унаслідок застосування широкого кола специфічних пізнавальних засобів і процедур системний підхід виконує важливу евристичну функцію. Він дає змогу отримати нові знання щодо системних об'єктів (як цілого), основних та істотних рис їх елементів, відносин і зв'язків, що існують між ними [10, 23–57]. У свою чергу, це дає можливість більш глибоко виявити сутність досліджуваних об'єктів, встановити їх функції як елементів системи (цілого), і на цій підставі вирішувати більш широке коло як теоретичних, так і практичних (прагматичних) проблем відповідної сфери пізнання [10, 204–231]. З огляду на викладене, вважаємо застосування системного підходу в дослідженні проблем кримінального права корисним і доцільним, оскільки це надасть можливість вирішити низку теоретичних проблем кримінального права і на цій підставі розробити певні пропозиції узагальненого характеру щодо підходів до удосконалення чинного кримінального законодавства, а також і практики його застосування. Висвітленню вказаних проблем і присвячена ця стаття.

2. Кримінальне право України безумовно є складним системним об'єктом. Первісними й основоположними елементами його структури є кримінально-правові норми, зміст яких становлять гіпотеза, диспозиція і санкція. Сутність кримінально-правової норми полягає в тому, що вона визначає в узагальненому вигляді заборонений під загрозою покарання певний вид (тип, стандарт) винної суспільно небезпечної поведінки особи у формі діяння, тобто злочину. До змісту кримінального права входять також нетипові нормативні приписи: кримінально-правові конструкції, юридичні презумпції та фікції. За ступенем узагальнення пра-

вові норми та нетипові нормативні приписи об'єднуються у правові інститути. Останні, у свою чергу, у своїй єдності та з урахуванням відносно різних їх функцій належать до Загальної чи Особливої частин кримінального права. Наведена структура кримінального права та специфіка його системності зумовлені насамперед особливостями предмета правового регулювання, яким виступають суспільні відносини, що виникають і існують у зв'язку з вчиненням особою злочину і застосуванням за нього покарання (або звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання). Специфічність цього предмета і найбільш суворий вид юридичної відповідальності за вчинення злочину — кримінальної відповідальності у вигляді застосування покарання і необхідності при цьому неухильного дотримання принципу законності у кримінальному судочинстві як засіб забезпечення прав і свобод людини і громадянина — зумовили розробку і формування у кримінальному праві (на відміну від інших галузей права) фундаментального і надзвичайно важливого принципу *nullum crimen sine lege* (немає злочину без вказівки про те в законі). Чітке закріплення цього принципу знайшлося і в кримінальному законодавстві. Частина 3 ст. 3 КК України 2001 р. (далі — КК) встановлює: «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Частина 4 цієї статті наголошує: «Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено». У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що кримінальне право як галузь права є «відносно закритим системним об'єктом», який знаходиться у досить жорстких відносинах взаємозалежності з кримінальним законодавством.

Системність кримінального права відображає його сутнісні риси і тому має значний (навіть визначальний) вплив на кримінальне законодавство. Перебуваючи з останнім у зв'язку, що подібний зв'язку і співвідношенню категорій «форма» і «зміст», кримінальне право становить зміст кримінального законодавства, є його первинною основою і при цьому визначає як структуру, так і системні відносини і зв'язки цього законодавства. Згідно з цим кримінальне законодавство у формі Кримінального кодексу поділяється на Загальну й Особливу частини, розділи, статті, частини статей та у деяких випадках пункти. Змістом цих структурних елементів кримінального закону є нормативно-правові приписи, у яких з використанням відповідних правил і прийомів законодавчої техніки закріплюються (фіксуються у тексті закону) відповідні структурні елементи кримінального права: норми, правові інститути, юридичні конструкції тощо. При цьому вказаним елементам права надається державно-владний характер, тобто загальнообов'язкова юридична сила (сила закону), зміст якої полягає у державному примусі (покаранні, встановленому в санкції відповідної статті КК) за суспільно небезпечні діяння, які держава визнає злочинами. Отже, кримінальне право і кримінальне законодавство з точки зору системного підходу органічно пов'язані між собою, знаходяться у відносинах тісної єдності, взаємозалежності. Цінність і значущість кримінального законодавства полягає в тому, що воно виступає офіційною формою буття кримінального права, тобто засобом організації існування і зовнішнього виразу його структури і змісту. Ось чому не можна погодитися з тими науковцями, які протиставляють кримінальне право і

кримінальне законодавство, і тим більше з тими, які вважають, що норми кримінального права містяться за межами кримінального законодавства — в інших галузях права чи законодавства. З урахуванням наявності заборони застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією (*nullum crimen sine lege*) можна стверджувати, що кримінальне законодавство і кримінальне право як галузь права багато в чому збігаються, хоча кожний із цих системних об'єктів має певні особливості.

3. Викладене дає підстави дійти висновку, що системність органічно притаманна кримінальному праву (а також і кримінальному законодавству), є невід'ємним його атрибутом та якісною характеристикою і полягає у внутрішній єдності елементів, що утворюють зміст цього об'єкта, а також у множинності досить складних об'єктивно існуючих (як закономірність) відносин і зв'язків між ними, що мають характер упорядкованості й логічної узгодженості. Вказані відносини і зв'язки між елементами системи підкреслюють єдність кримінального права як цілісного системного об'єкта.

Водночас кримінальне право (як і кримінальне законодавство) як системний об'єкт, безумовно, слід розглядати у системі права (і, відповідно, в системі законодавства) України, у його сталих відносинах і зв'язках з іншими галузями права як системними об'єктами. Ці відносини і зв'язки безперечно не можуть не впливати відповідним чином (більшою чи меншою мірою) на сутність, зміст, а також форму кримінального права як системного об'єкта.

Всі відносини і зв'язки, властиві кримінальному праву, визначають його сутність і зміст і, таким чином, ак-

тивно та суттєво впливають на кримінальне законодавство. Отже, і при формуванні кримінального законодавства, і при його удосконаленні (при внесенні змін) необхідною умовою забезпечення якості законодавства є обов'язкове урахування наявності об'єктивно існуючих системних відносин і зв'язків елементів цього складного об'єкта. Всі ці відносини і зв'язки найбільш загальним чином можуть бути поділені, на нашу думку, на внутрішні і зовнішні [6, 157–162]. *Внутрішні* визначають кримінальне право як єдиний цілісний системний об'єкт, елементи якого знаходяться у відносинах і взаємозв'язках координації (у певних випадках — субординації), узгодженості та несуперечності (єдність системного об'єкта) і відображають його внутрішню системну організацію як галузі права. *Зовнішні* відносини та зв'язки свідчать про зв'язок кримінального права з системою права України в цілому і відображають процеси інтеграції та диференціації, що мають місце між кримінальним правом та іншими галузями права, а також свідчать про специфічний вплив останніх на зміст і структуру досліджуваної галузі права.

Відносини і зв'язки структурних елементів кримінального права (цілого), як і кожного системного об'єкта, виявляють себе на різних рівнях — на рівні відносно укрупнених його елементів: Загальної та Особливої частин як підсистем цілісної системи, на рівні їх структурних елементів: інститутів, норм і структурних елементів останніх. Крім того, системний підхід не виключає, а навпаки передбачає аналіз певного співвідношення і зв'язку (взаємозв'язку) юридичних категорій, понять і термінів, за допомогою яких законодавець визначає відповідний предмет правового регулювання цієї

галузі права та зміст його структурних елементів і зв'язків між ними.

4. Зовнішні відношення і зв'язки кримінального права як системного об'єкта визначають його місце у системі права України в цілому, але насамперед виявляють себе у співвідношенні та зв'язку цієї галузі права з нормами конституційного права, яке є «становим хребтом усієї системи права («надгалуззю» права) і таким чином «юридичною першоосновою» кримінального права» [11, 63]. Фундаментальним і відправним для кримінального права є положення, закріплене в ч. 2 ст. 8 Основного Закону України, згідно з яким «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати». Ці відносини і зв'язки слід віднести до категорії «установчого» характеру як «зв'язок походження від основи» чи «генетичний зв'язок» [7, 142–146]. Відповідно до вказаного норми кримінального права як галузі права базуються на положеннях Конституції, закріплених, зокрема: у ст. 3 («Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»); ч. 1 ст. 8 («В Україні визнається і діє принцип верховенства права»); ст. 19 ч. 1 («Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством»); ч. 2 («Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»); статтях розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»,

п. 22 ст. 92 («Виключно Законами України визнаються... діяння, які є злочинами... та відповідальність за них»); п. 1 ч. 3 ст. 129, згідно з яким однією з основних засад судочинства (в тому числі кримінального — *М. П.*) визнається законність; інших положеннях, закріплених у відповідних статтях Конституції, і повинні їм відповідати. Таким чином, норми й інші елементи кримінального права (і Кримінального кодексу), які не відповідають Конституції, принципам та ідеям, на яких вони ґрунтуються, повинні визнаватися неконституційними повністю чи в окремих частині. Рішення про це може прийняти Конституційний Суд України, який є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Показником цього є рішення Конституційного Суду України (від 29 грудня 1999 р.) щодо визнання неконституційною смертної кари як виду покарання за КК 1960 р. (ст. 24), а також визнання такими, що не відповідають Конституції, положень ст. 69 КК 2001 р. у тій частині, яка унеможливила призначення особам, які вчинили злочин невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачене законом (від 2 листопада 2004 р.). Таким чином, між нормами кримінального права і конституційними нормами існують відносини і зв'язки не тільки координації, а й субординації, причому в цих відносинах норми Конституції по відношенню до кримінального права є домінуючими (з точки зору їх юридичної сили і системних зв'язків) і тому в основі своїй визначають їх зміст і сутність.

До зовнішніх відносин і зв'язків кримінального права як системного об'єкта слід віднести також співвідношення і зв'язки його норм із нормами міжнародного права. Принциповим і відправним у цьому відношенні є по-

ложення ст. 9 Конституції, згідно з яким «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Ця конституційна норма знайшла закріплення у ч. 1 ст. 3 КК, яка встановлює, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується, зокрема, на загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права. Це законодавче рішення, проте, не повинно розглядатись як можливість «механічного перенесення» норм, що стосуються кримінальної відповідальності та покарання і входять до змісту міжнародних договорів, національного кримінального законодавства. Важливо, щоб ці норми не порушували основоположних і принципових положень кримінального законодавства України, які концептуально ґрунтуються на положеннях Конституції України і не суперечать їм. В іншому випадку, коли така суперечність має місце, міжнародні договори, що стосуються питань кримінальної відповідальності й покарання, до надання згоди Верховної Ради на їх обов'язковість вимагають розгляду з точки зору можливого формулювання певних застережень щодо обсягу і змісту застосування для забезпечення їх відповідності нормам Конституції України.

Зовнішніми відносинами і зв'язками кримінального права в системі права ми визнаємо і його «взаємні» зв'язки з галузями права, що регулюють позитивні правові відносини: цивільним, господарським, банківським, фінансовим, митним, екологічним, земельним та ін. Відносини і зв'язки норм цих (умовно — «регулятивних») галузей права з кримінальним мають досить складний і, так би мовити, «взаємний» характер, коли кожна з

них певним чином впливає одна на одну. Ці відносини зводяться до такого. По-перше, якщо норми позитивного («регулятивного») права *визнають* ті чи інші діяння правомірними (позитивними), то вони не можуть одночасно *визнаватися* кримінальним правом (КК) злочинними. Якщо ж діяння віднесено за кримінальним законодавством до злочинного і караного, воно в той же час не може визначатися регулятивними галузями права як правомірне. Тут можна говорити про зв'язки на кшталт «відносно самостійного направлення» [7, 147–148]. Це означає, що норми вказаних галузей права (кримінального, а також регулятивних галузей) повинні знаходитися у відношеннях обов'язкової узгодженості та координації й не суперечити одна одній.

По-друге, визнаючи певні діяння правомірними в тому чи іншому відношенні, регулятивні норми об'єктивно обмежують обсяг кримінальної відповідальності, тобто «звужують» коло діянь, які визнаються злочинними і караними. Ця обставина (як і попередня, раніше вказана) повинна обов'язково враховуватися у законотворчій діяльності, в тому аспекті, що зміни в регулятивному законодавстві мають завжди і своєчасно враховуватися з точки зору внесення необхідності змін до кримінального законодавства. Так, ст. 193 КК 2001 р. визнавала предметом незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї, а саме — «скарбу» — без обмежень. Але Цивільний кодекс України (що був прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. і набрав чинності з 1 січня 2004 р.) у ч. 4 ст. 343 визнав, що право власності на виявлений скарб держава набуває лише за умови, що він згідно із законом стано-

вить культурну цінність. Відповідно до цього Законом України від 15 квітня 2008 р. у ст. 193 КК були внесені зміни, за якими незаконне привласнення кладу визнається злочином і може тягти кримінальну відповідальність лише у випадку, якщо він має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність.

По-третє, норми регулятивних галузей права (а в деяких випадках і норми охоронних галузей — наприклад адміністративного) досить широко використовуються у законах про кримінальну відповідальність із *бланкетною диспозицією*, яких у чинному кримінальному законодавстві більшість. У цьому випадку кримінально-правова норма (що становить зміст кримінального закону з бланкетною диспозицією) визначається як кримінальним законом, так і окремими нормами (чи їх елементами) інших галузей права (вони містяться в інших законах (не кримінально-правових) або в підзаконних нормативно-правових актах. Але останні не «стоять осторонь» від кримінально-правових норм, вони входять («включаються») до їх змісту і виступають як обов'язкові структурні елементи закону про кримінальну відповідальність, виконують при цьому «субсидіарну» і «конкретизуючу» функції. Бланкетні кримінально-правові норми «асимілюють» норми інших галузей права, підпорядковують їх собі як допоміжні, перетворюють на власні елементи і завжди використовують ці норми у власних цілях — для забезпечення кримінально-правового регулювання і підвищення його ефективності, зокрема надання кримінальному закону лаконічності, гнучкості, динамізму й одночасно стабільності та зручності у правозастосуванні [8, 47–55]. Отже, тут має місце безпосередній інтегра-

тивний зв'язок норм кримінального та інших галузей права, який у працях із філософії отримав назву «сприймаючий» («асимілюючий») зв'язок» [7, 149]. Але при цьому слід ураховувати, що зміни норм інших галузей права, що утворюють зміст бланкетних диспозицій, пов'язані одночасно із змінами змісту цих диспозицій і тому можуть тягнути зміни в обсязі і змісту кримінально-правового регулювання, що повинно враховуватись у правозастосовній діяльності, особливо при вирішенні питань щодо дії закону про кримінальну відповідальність у часі, в тому числі й при вирішенні питань стосовно зворотньої його дії.

Нарешті, по-четверте, до зовнішніх відношень і зв'язків кримінального права слід віднести його взаємозв'язок із суміжними галузями права, які належать до блоку (сім'ї) кримінально-правових: кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого. Кожна з цих галузей права мають властиві їм самостійні й відносно відокремлені предмети правового регулювання, що визначають їх сутність, зміст, специфічні цілі й завдання, а також нормативно-правові засоби регулювання, водночас тісно пов'язані між собою. Цей зв'язок виявляється як на рівні предмета правового регулювання, так і на рівні окремих інститутів, норм, категорій, понять та термінів. Зокрема, кримінально-правові відносини, що виникають на підставі норм кримінального права (та законодавства) з моменту вчинення злочину, регулюються як нормами кримінального, так і кримінально-процесуального права (розслідування та розгляд судами кримінальних справ), а також і нормами кримінально-виконавчого права (з моменту набрання вироком законної сили і до відбуття покарання). У зв'язку з цим кримінальне, кримі-

нально-процесуальне та кримінально-виконавче право становлять єдиний і взаємно узгоджений нормативно-правовий комплекс («блок»), у якому норми кримінального процесу і кримінально-виконавчого права виступають засобами реалізації юридичної сили норм кримінального права і виконують стосовно останніх специфічну допоміжну функцію. Тому при використанні в нормах кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права норм, понять і відповідних їм термінів кримінального права їх слід визначати і трактувати спираючись на зміст, обсяг і смисл, які вкладають у них кримінальне право і законодавство.

Але між вказаними галузями права існує і зворотній зв'язок. У нормах кримінального права досить часто використовуються нормативні приписи, поняття та терміни, що безпосередньо належать до кримінально-процесуального («арешт», «вирок», «рішення», «свідок», «суддя», «прокурор» та ін.) та кримінально-виконавчого права («установа виконання покарань», «місця обмеження волі», «адміністрація установи виконання покарань», «режим відбування покарань» та ін.). Сутність цих нормативних утворень, обсяг, зміст і смисл відповідних понять і термінів визначаються предметом відповідно кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права. Оскільки вони безпосередньо належать до цих галузей права і мають «легальний» характер, тобто знайшли закріплення у нормах чинного законодавства, вони не можуть довільно застосовуватись у кримінальному праві. Це означає, що норми, поняття та терміни кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права при їх використанні кримінальним правом слід трактувати (інтерпретува-

ти) в тому обсязі, змісті й смислі, які в них вкладають саме кримінально-процесуальне і кримінально-виконавче право (якщо інше не визначене у кримінальному законі).

5. Внутрішні відносини і зв'язки в системі структурних елементів кримінального права різних рівнів мають більш ускладнений і водночас більш визначений і поглиблений характер, і тому досить суттєво впливають на внутрішньоорганізаційну єдність кримінального права, у тому числі й на вирішення питань щодо удосконалення кримінального законодавства та внесення в нього змін і доповнень. Найперше відзначимо особливості відносин і зв'язків Загальної та Особливої частин кримінального права (і КК). Норми Загальної частини мають більш узагальнений (абстрактний) характер порівняно з нормами Особливої частини, оскільки становлять те загальне, що «винесено за межі» «особливого» і визначеного в нормах Особливої частини. Тому системність кримінального права в цьому сенсі полягає в тому, що норми її Загальної частини поширюють свою юридичну силу на норми Особливої частини, які окремо, без норм Загальної частини, не можуть застосовуватись. Це означає, що норми Особливої частини мають відповідати нормам Загальної частини — між ними не може бути суперечностей (у тому числі на рівні понять і термінів, які застосовуються для визначення норм і інститутів кримінального права). У свою чергу, норми Загальної частини набувають предметного характеру лише в єдності з нормами Особливої частини та виступають у якості необхідних структурних елементів кримінально-правової норми — первинної системоутворюючої «клітини» кримінального права і лише у такому випадку здатні

виконувати притаманну останньому функцію кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, що визнаються злочинними і караними.

Особливо тісні внутрішні інтегративні зв'язки між нормами Загальної й Особливої частин виявляються при встановленні у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК). Відомо, склад злочину — це юридична конструкція, що являє собою систему (упорядковану сукупність) об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Логіко-гносеологічною моделлю, що кладеться в основу конструювання складу злочину, є структурована модель суспільно небезпечної поведінки (вчинку) особи, у змісті якої (як і в кожному акті реальної поведінки людини) виокремлюються такі елементи, як об'єкт та суб'єкт, а також об'єктивна і суб'єктивна сторони акту такої поведінки. Саме склад злочину, його елементи та ознаки у їх узагальненому вигляді визначають певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки (діяння) особи як злочин, і тому становлять зміст кримінально-правової норми, яка і знаходить словесне закріплення у тексті диспозиції певної статті (частини статті) Особливої частини КК. Однак цим законодавче визначення елементів та ознак складу злочину, як і зміст самої кримінально-правової норми, не вичерпується. Склад злочину — поняття більш широке за обсягом і глибше за змістом, ніж диспозиція статті Особливої частини КК. У ній вказуються лише такі ознаки, які *специфічні* для того чи іншого (одиночного) складу злочину (особливе) і притаманні лише цьому конкретному зло-

чину (крадіжці, розбою, зґвалтуванню та ін.). Ознаки ж *загальні* всім складам злочинів (загальне) законодавець виносить за рамки (межі) статей Особливої частини КК [6, 44; 5, 79–87; 13, 78–95]. Вони знаходять відображення і закріплення у відповідних статтях Загальної частини КК: у ст. 1 (об'єкт злочину); ст. 11 (суспільно небезпечне діяння); статтях 18–22 (ознаки суб'єкту злочину); статтях 23–25 (поняття, ознаки і форми вини: умисел і необережність). Крім того, в Загальній частині визначаються і деякі специфічні форми прояву злочинів, що утворюють спеціальні види їх складів: незакінчений злочин (статті 13–16), співучасть у злочині (статті 26–31). Отже, склад злочину, як і кримінально-правова норма, в якій цей склад відображається, — це складне, комплексне нормативно-правове утворення, що знаходить своє законодавче закріплення у диспозиції певної статті (чи частині статті) Особливої частини Кримінального кодексу, а також у відповідних статтях Загальної частини КК. Таким чином, кримінально-правова норма, що встановлює (фіксує) склад злочину як юридичну умову підстави кримінальної відповідальності, визначається у статтях як Особливої, так і Загальної частин Кримінального кодексу. Ця комплексна норма отримала назву «логічна норма», оскільки її окремі елементи та ознаки закріплюються в декількох статтях закону про кримінальну відповідальність (декількох законів) або в різних його частинах [1, 42–45]. У наведених випадках між нормами вказаних підсистем має місце зв'язок, який у філософії отримав назву «синтетичний зв'язок» [7, 151–157]. Це означає, зокрема, що норми Особливої частини деталізують і розвивають положення норм Загальної частини щодо кримі-

нальної відповідальності й водночас мають їх за свою основу. Отже, тут існує взаємний і двохсторонній зв'язок норм Загальної й Особливої частин, який характеризується узгодженістю і відповідністю цих норм.

6. Вельми складними є внутрішні відносини та зв'язки між «спеціальними» і «загальними» нормами в межах окремих розділів чи між ними, а також у межах одного і того ж розділу Особливої частини КК. Відомо, що кримінально-правові норми можуть співвідноситись між собою як окреме та загальне, або як частина і ціле. Але обов'язковою умовою такого співвідношення має бути наявність відносин координації, а в низці випадків і субординації, тобто відповідності стосовно предмета правового регулювання — визначення ознак складу злочину, його змісту й обсягу, а також обов'язково і відносно покарання, що встановлюється у статтях КК (чи їх частинах) за ці злочини. Йдеться про відповідність («пропорційність») ступеня тяжкості суспільно небезпечного діяння, визначеного в диспозиції кримінально-правової норми (диспозиції статті Особливої частини КК), ступеню суворості покарання, встановленого в санкції. Тут має місце «кореляційна залежність» (кореляція — від лат. *co* — префікс, що означає: об'єднання, спільність, сумісність; *relation* — відношення, співвідношення, взаємозв'язок, відповідність предметів або понять) цих елементів кримінально-правової норми, при якій вони повинні знаходитись у відношеннях узгодженості та скоординованості. Вони повинні взаємодіяти між собою та утворювати структурно упорядковані й логічно узгоджені цілісні системні нормативно-правові утворення.

Особливо це стосується норм, що передбачають відповідальність за так

звані складені насильницькі злочини, а також злочини, ускладнені «зловживанням особою своїм службовим становищем». Способи вчинення вказаних злочинів — насильство (фізичне або психічне) та зловживання особою владою або службовим становищем, якщо умовно їх розглядати окремо й ізольовано — утворюють самостійні склади злочинів. Отже, у цій конкуренції норм, що співвідносяться як ціле та частка, їх диспозиції й санкції повинні знаходитися у відносинах відповідності й узгодженості, коли ціле за обсягом охоплює і частку. Це означає, що і покарання, встановлене в санкції статті, що передбачає «складений злочин», повинне охоплювати і покарання (за суворістю), передбачене в санкції за діяння (частка), яке виступає як спосіб вчинення складеного злочину. Такий підхід надасть можливість виключити зайве (і штучне) застосування кримінально-правових норм за сукупністю, що інколи має місце в судовій практиці.

7. Викладене стосовно зовнішніх та внутрішніх відносин і зв'язків кримінального права як системного об'єкта, що знаходяться в органічній єдності, дає можливість дійти до таких висновків:

1) розглянуті зовнішні (міжгалузеві) відносини і зв'язки кримінального права (та законодавства) повинні певним чином оцінюватися з точки зору їх впливу на предмет і зміст цієї галузі права. У цілому вказані зв'язки не змінюють і не підмінюють предмета кримінально-правового регулювання. Тут кримінальне право змістовно інтегрує в собі нормативно-правові елементи інших («регулятивних») галузей права, підпорядковує їх собі відповідно власній природі та за своїми завданнями і цілями. Вони в єдності з кримінально-правовими компонента-

ми становлять зміст кримінального права і відображають та закріплюють підвищений ступінь суспільної небезпечності діянь, притаманний злочинам, і встановлюють за їх порушення кримінальне покарання. В інших випадках кримінальне право визначає («координує») межі кримінальної відповідальності за діяння, які інші галузі права визнають за акти правомірної поведінки. Сказане дає підстави стверджувати, що значення міжгалузевих (зовнішніх) зв'язків кримінального права при всій їх важливості не можна перебільшувати. Вони мають досить упорядкований характер, не розмивають та не модифікують предмет і зміст кримінального права. Навпаки, ці зв'язки надають йому риси повноти та вичерпності кримінально-правової інформації, всебічності й безпрогальності у правовому регулюванні;

2) внутрішні зв'язки і відносини кримінального права відображають організаційну єдність його структурних елементів, що становить зміст такого системного об'єкта як цілого. Сталі об'єктивно існуючі системні зв'язки притаманні структурним елементам кримінального права, чітко визначена структура та обмеженість предмета правового регулювання розкриваються в системі ґрунтовно розроблених категорій, понять і термінів, що мають, виходячи із системного характеру цієї галузі права, логічно узгоджений характер. Усе вказане з урахуванням наявності специфічного методу правового регулювання дає підстави визнавати кримінальне право як самостійну галузь права і відмежувати від інших галузей права.

3. Проведений аналіз системності кримінального права, виявлені та розглянуті зовнішні та внутрішні його відносини і зв'язки відображають

відповідні об'єктивно існуючі та суттєві риси і закономірності, властиві цій галузі права. Тому ці відносини і зв'язки повинні обов'язково враховуватися: а) у сфері кримінально-правового законотворення; б) у правозастосуванні; в) при проведенні наукових досліджень із проблем теорії та практики кримінального права. Ігнорування цих відносин і зв'язків, як і в цілому принципу системності кримінального права, безумовно, призводитиме до певних викривлень та інших негативних наслідків у відповідній сфері соціально-правової практики і пізнання.

8. Особливе значення системний підхід має у правотворчості, зокрема, при внесенні змін (новел) до чинного КК. Тут слід завжди враховувати надзвичайно важливе правило методологічного характеру: внесення зміни до одного з елементів кримінального законодавства обов'язково (як закономірність) впливає на інші його елементи (й елементи кримінального права), оскільки вони знаходяться, як зазначалося, у сталих зв'язках один з одним (як закономірність) та у взаємозалежності. Такий вплив виявляється у кримінальному праві на різних рівнях: на рівні кримінально-правової норми, інституту та навіть на рівні Загальної та Особливої частин. Так, кримінально-правова норма, що визначається у відповідних статтях кримінального закону, з її структурними елементами — гіпотезою, диспозицією і санкцією, що взаємодіють і узгоджені між собою, — являє собою єдиний цілісний системний об'єкт. Її якісні характеристики не можуть бути зведені до характеристики лише окремих її елементів. Тому зміни в тих чи інших елементах норми призводять до зміни норми в цілому і необхідності оцінки ефективності цієї норми з урахуванням внесених до неї змін.

Інститут кримінального права як відносно відокремлена група правових норм, які регулюють типові й тісно пов'язані між собою суспільні відносини, що мають суттєві відмінності від суміжних відносин, характеризується відносною самостійністю, стійкістю і визначеністю функціонування. Він є логічно витриманою, цілісною і відносно завершеною системою. З огляду на це слід уникати включення до такого інституту кримінально-правових норм, що суперечать його правовій природі та завданням кримінально-правового регулювання. Водночас неприпустимі також і ситуації, коли до змісту кримінально-правового інституту входять норми, які не відповідають сутності інституту і його завданням. Внесення змін до кримінального закону в таких випадках конче необхідне. Однак тут слід мати на увазі, що формування інституту права досить складний пізнавальний і творчий процес, який не може бути здійснений і завершений одночасно, оскільки через призму правових норм він постійно стикається із складнощами і суперечностями соціально-правової реальності. Остання постійно розвивається, деталізується, змінюється. Разом з нею розвивається чи змінюється і кримінально-правові інститути. Цей розвиток може здійснюватися шляхом *інтеграції*, тобто об'єднання (злиття) двох чи більше інститутів в один (наприклад, об'єднання інститутів кримінальної відповідальності за злочини проти соціалістичної та проти особистої власності за КК 1960 р. в один інститут — злочини проти власності за КК 2001 р.; розділ VI Особливої частини КК). Можливий розвиток кримінально-правових інститутів і шляхом *диференціації*, наприклад, унаслідок поділу (біфуркації) його на два інститути, чи шля-

хом відділення (виокремлення) групи норм від існуючого інституту і створення на цій підставі самостійного (нового) інституту. Так, видається підставним виділення із розділу V Особливої частини КК «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих права і свобод людини і громадянина» групи норм, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти сім'ї, прав і законних інтересів неповнолітніх і створення на цій основі самостійного розділу КК, в якому і був би законодавчо закріплений вказаний інститут.

Нарешті системний підхід, з точки зору наявності взаємного зв'язку, відповідності й узгодженості норм Загальної та Особливої частин кримінального права, дає підстави для вирішення обґрунтованості (чи необґрунтованості) та доцільності внесення тих чи інших новел до Загальної чи Особливої частин КК. Так, незрозумілою, наприклад, є наявність у санкціях статей Особливої частини КК такого виду покарання як «спеціальна конфіскація» за відсутності відповідної загальної норми в розділі X Загальної частини КК «Покарання та його види». Вказані та інші суперечності, безумовно, повинні усуватися при подальшому удосконаленні чинного КК.

Системність як принцип кримінального права припускає, що його інститути і норми, які регламентують дію закону про кримінальну відповідальність у часі та просторі, визначення поняття злочину, покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, а також норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за окремі злочини (їх види) та закріплені у відповідних статтях КК, повинні відповідати принципам всебічності, повноти правового регулювання і відсутності прогалин, а

відносини і зв'язки між ними — задовольняти вимогам скоординованості, відповідності та несуперечливості, що обумовлено самою суттю кримінального права як системного об'єкта і системоутворюючими зв'язками його структурних елементів.

9. Системність кримінального права виявляється також у наявності відносин і зв'язків координації (субординації), відповідності та несуперечності й у системі категорій, понять і термінів, що виступають логіко-семантичним інструментарієм цієї галузі права і входять до змісту її понятійного апарату. Шляхом включення їх до закону про кримінальну відповідальність здійснюється кримінально-правове регулювання суспільних відносин у сфері кримінальної відповідальності. Одночасно за їх допомогою фіксується у змісті кримінально-правових норм і, відповідно, у тексті закону певний «зріз» (обсяг) знань, що отримані як результат пізнавальної діяльності. Крім того, вони виступають і в якості необхідних засобів (інструментаря) подальшого пізнання у сфері кримінально-правових відносин. Отже, вказані обставини повинні обов'язково врахуватися як на рівні наукових досліджень, так і на рівні правотворчості при «новелізації» кримінального закону.

Базові поняття кримінального права, що фактично виконують (за обсягом узагальнення) функції категорій цієї галузі права, — «кримінальний закон» («закон про кримінальну відповідальність»), «поняття злочину», «склад злочину», «кримінальна відповідальність», «кримінально-правові правовідносини», «звільнення від кримінальної відповідальності», «покарання», «призначення покарання», «звільнення від покарання та його відбування», «судимість», «кримі-

нальна відповідальність за конкретні злочини», «криміналізація» і «пеналізація» суспільно небезпечних діянь, «законодавча техніка кримінального права» тощо, — утворюють логічно упорядкований *понятійний ряд правових категорій*. Причому всі вказані категорії тісно пов'язані між собою, що зумовлено предметом регулювання кримінального права, істотно впливають одне на одне, знаходяться у співвідношенні координації та субординації й тому являють собою внутрішньо узгоджену систему. Отже, при встановленні обсягу і змісту кожної з цих категорій вони мають аналізуватися з точки зору системного підходу, тобто їх взаємозв'язків та скоординованості, й не можуть розглядатися відокремлено, як «абсолютно самостійні» й незалежні одна від одної. Лише встановлення їх співвідношення і взаємозв'язку надасть можливість глибше пізнати їх та встановити сутність явищ, які вони відображають.

Однак при цьому слід ураховувати, що інтегративний підхід у науковому пізнанні, що відстоюється, не повинен виключати диференціації знань, оскільки без поділу і градації отриманої правової інформації неможливе виявлення елементів системи, їх особливостей і зв'язків між ними. Диференційний підхід надає предметність науковому дослідженню, лежить в основі поглиблення знань і на цій підставі встановлення більш конкретного змісту елементів системи та їх функцій.

10. Системний підхід у кримінальному праві в семантичному аспекті неодмінно пов'язаний із тим, що терміни (слова і словосполучення), які застосовуються у кримінальному законі, повинні вирізнятися однозначністю, семантичною жорсткістю, точно відповідати тим поняттям, котрі вони

призначені визначати. Ці терміни мають бути чіткими, з однаково визначеним змістом. Важливо досягти єдності термінології та не застосовувати різні терміни щодо одних і тих самих (тотожних) понять, і, навпаки, не визначати одним і тим самим терміном різні за змістом і обсягом поняття. Порушення цієї вимоги у законотворенні безумовно суперечить принципу системності й завжди буде означати погіршення якості закону.

Спираючись на системний характер кримінального права, текст закону про кримінальну відповідальність має бути взаємопов'язаним і послідовним. Це означає, що його складові — слова, словосполучення, фразеологічні звороти, речення та дефініції — є узгодженими та несуперечними, оптимально забезпечують точність юридичного тексту і формулювання в ньому з достатньою повнотою структурних елементів кримінального права. Мова кримінального закону повинна бути чіткою, доступною і зрозумілою, містити у собі в стислій формі необхідний обсяг інформації стосовно діянь, що визнаються злочинними і караними. При цьому слід уникати слів штучної мови, а також іноземних слів за наявності аналогій у національній мові. Неприпустимим є використання нечітких («розмитих») термінів, а також допускання їх синонімії, полісемії, дублетності, внаслідок чого текст закону втрачає точність, предметну визначеність і, відповідно, порушується його системний характер.

Нарешті, реалізація принципу системності кримінального права у законотворчій діяльності (як і в наукових дослідженнях) вимагає неухильного дотримання правил і законів формальної логіки, зокрема, закону несуперечності, виключеного третього, до-

статньої підстави, а також категорій аналізу і синтезу, співвідношення абстрактного і конкретного та формально-логічних правил визначення правових понять (дефініцій). Саме дотримання логічних засад формулювання у законі кримінально-правових заборон чи приписів надає можливість забезпечити у кримінально-правових нормах конститутивні риси системності: їх узгодженості, логічної несуперечності, координації та субординації у всіх їх відношеннях та взаємних зв'язках і відношеннях. Недотримання правил формальної логіки у законотворчій діяльності завжди буде свідчити і про порушення принципу системності кримінального права і тому неминуче призведе до порушення правил законодавчої техніки та в результаті до погіршення якості кримінального закону.

11. Безумовно, проведений аналіз свідчить про багатоплановість і широкомасштабність зв'язків і відносин у структурі елементів кримінального права як складного системного об'єкта, його зв'язків з іншими системними об'єктами, про їх глибину і багатоманітність. Саме з урахуванням системного підходу сформульовані основні положення чинного Кримінального законодавства України (КК), хоча не завжди і не у всіх випадках вдалося уникнути окремих суперечностей. Це, до речі, є підставою для подальшого дослідження кримінального права як складного об'єкта з точки зору системного підходу і вдосконалення кримінального законодавства. Але у цій кодифікаційній діяльності слід обов'яз-

ково керуватися принципом системності кримінального права, враховувати наявність упорядкованості та узгодженості (як закономірності) і навіть певної гармонійності (в ідеалі) у відносинах і зв'язках структурних елементів такого системного об'єкта. Тому зміни в одному з елементів системи обов'язково тягнуть (чи можуть тягнути) зміни в інших його елементах. Отже, удосконалення КК у порядку *de lege ferenda* повинно бути своєчасним (темпоральний аспект правотворчості), без запізнь і разом із тим провадитися надзвичайно виважено, обережно, з урахуванням системних відносин, зв'язків і взаємозалежності елементів усієї системи кримінального права як складного об'єкта. Тут повинні виключатися іноді існуючі поспішна і недостатньо обґрунтована поодинокість та «випадковість» змін закону, «механічна новелізація», «перекроювання» КК «за окремими суб'єктивними побажаннями» чи на підставі реакції на «окремі факти як «синдроми» суспільства», а також на поодинокі (несистематичні й немасовидні) негативні явища, що можна визнати як прояви певної хаотичності й навіть певного «свавілля» у законотворчому процесі. У цій надзвичайно важливій і відповідальній діяльності (кримінальному законотворенні) слід керуватися добре відомим фундаментальним твердженням, що законодавець не винаходить закони, а тільки формулює їх, відображаючи у свідомих позитивних законах внутрішні закони об'єктивно існуючих відносин у суспільстві.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — 359 с.
2. Афанасьев В. И. Системность и общество. — М., 1980. — 368 с.
3. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. — М., 1973. — 270 с.
4. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). — М., 2001. — 560 с.
5. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. — М., 1972. — 352 с.

6. Кузнецова А. Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы // Вестник МГУ. — 1967. — № 54.
7. Новинский И. И. Понятие связи в марксистской философии. — М., 1961. — 200 с.
8. Панов М. І., Квасневська Н. Д. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність // Право України. — 2010. — № 10. — С. 47–55.
9. Пикуров Н. И. Место уголовного права в системе российского права // Энциклопедия уголовного права. — Т. 1. Понятие уголовного права. — СПб., 2005. — 698 с.
10. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. — М., 1974. — 280 с.
11. Тихий В. П. Кримінальне право України і конституційне право України // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 2. — С. 63–72.
12. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М., 1978. — 272 с.
13. Филимонов В. Д. Норма уголовного права. — СПб., 2004. — 281 с.
14. Юдин Э. Г. Системный подход и принципы деятельности. — М., 1978. — 391 с.

Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства

Анотація. У статті на підставі системного підходу кримінальне право аналізується як складний системний об'єкт з притаманними йому структурними елементами, зовнішніми і внутрішніми відносинами і зв'язками. Кримінальне право становить зміст кримінального законодавства, має на нього значний вплив та визначає його структуру і форму. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення кримінального законодавства з урахуванням його системного характеру.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне законодавство, системний підхід, структура й елементи системи, системні відносини і зв'язки кримінального права (зовнішні та внутрішні), удосконалення кримінального законодавства.

Панов Н. И. Системный подход в уголовном праве и проблемы совершенствования уголовного законодательства

Аннотация. В статье на основании системного подхода уголовное право рассматривается как системный объект с присущими ему структурными элементами, внешними и внутренними отношениями и связями. Уголовное право образует содержание уголовного законодательства и оказывает на него существенное влияние. Сформулированы предложения о совершенствовании уголовного законодательства с учетом его системного характера.

Ключевые слова: уголовное право, уголовное законодательство, системный подход, структура и элементы системы, системные отношения и связи уголовного права (внешние и внутренние), совершенствование уголовного законодательства.

Panov M. A Systematic Approach to Criminal Law and the Problems of Criminal Legislation Improvement

Annotation. In the article criminal law is analyzed as a complex system object, with its characteristic structural elements, external and internal relations and connections on the base of a systematic approach. Criminal law makes the content of criminal legislation, has a significant impact on it and sets its structure and form. The proposals of criminal legislation improvement according to its systemic nature are formulated.

Key words: criminal law, criminal legislation, system approach, structure and elements of the system, system relations and connections of criminal law (external and internal), criminal legislation improvement.